

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مدیریت تحصیلات تکمیلی

پژوهشکده زبان شناسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته فرهنگ و زبان‌های باستانی

عیاری و ریشه‌های آن در ایران باستان

استاد راهنما

دکتر کتابون مزداپور

استاد مشاور

دکتر فرزانه گشتاسب

پژوهشگر

شیرین گلزار مُشکی

شهریور ۹۳

با سپاس فراوان از راهنمایی و همدلی استاد فرزانه و
مهربانم

سرکار خانم دکتر کتایون مزدایپور

و دلسوزی و همراهی بی دریغ استاد نازنینم

سرکار خانم دکتر فرزانه گشتاسب

پیشکش مادر و پدر گرامیم

برای وجود نازنین و دست پر مهرشان و به پاس
قدرانی از حمایت و همراهی همیشگی

و

تقدیم به

روح پاک و فکر روشن پدر بزرگم

چکیده

آئین عیاری بعنوان یک حوزه از فرهنگ، در بین جوامع مختلف دنیا با ملیت و نژادهای گوناگون از ارزش و جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و تاریخ درازی را پشت سر گذاشته است. از آنجایی که تشکیلات مربوط به این آئین، یک نهاد اجتماعی و مردمی بشمار می‌رفته است بدون شک بخش‌های دیگر جامعه را تحت تأثیر خود قرار می‌داده است و حتی فراتر از این، مرزهای قراردادی بین کشورها را در می‌نوردیده و به فرهنگ‌های دیگر نیز وارد می‌شده است. همین امر موجب شده آئین عیاری و بطور کلی سنت جوانمردی در مراحل گذار و تحولش در طول تاریخ اجزاء و عناصر جدیدی را از فرهنگ‌های دیگر جذب نماید و اشکال مختلفی به خود گیرد که تا حدی متفاوت از شکل و بنیان اولیه آن بوده است، ولی هدف و غایت اساسی آن همچنان یکسان حفظ شده است. این پژوهش تلاش دارد به بررسی ریشه‌های نخستینی بپردازد که موجب شکل‌گیری اینگونه آئین‌ها و آداب مربوط به آن شدند و سپس آن بخش از عناصر خارجی و بیگانه را که در اثر تبادل و امتزاج با سایر فرهنگ‌ها بدان افزوده شد تا حد ممکن جدا سازد. به این منظور سازمان‌ها و تشکیلات عیاری ایران در دوره باستان یعنی از زمان ورود قوم آریایی مد نظر قرار می‌گیرند؛ علاوه بر آن سعی بر آنست که وجود چنین آئین و فرهنگی در بین اقوام بومی ایران پیش از مهاجرت آریائیان نیز بررسی شده و از منظر تاریخی دورتری به این موضوع پرداخته شود.

واژگان کلیدی: ایران باستان - عیاری - پهلوان - الگوهای پهلوانی - اخلاق پهلوانی - فتوت -

جوانمردی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه.....
فصل اول: کلیات طرح تحقیق	
۵	۱-۱. کلیات طرح پژوهش.....
۵	۲-۱. مسأله پژوهش.....
۷	۳-۱. سؤالات پژوهش.....
۷	۴-۱. فرضیه‌های پژوهش.....
۷	۱-۵. قلمرو پژوهش.....
۷	۱-۵-۱. قلمرو مکانی پژوهش.....
۷	۲-۵-۱. قلمرو زمانی پژوهش.....
۸	۳-۵-۱. قلمرو موضوعی پژوهش.....
۸	۶-۱. ضرورت انجام پژوهش.....
۸	۷-۱. اهداف پژوهش.....
۸	۸-۱. پیشینه پژوهش.....
۱۱	۹-۱. تعریف مفاهیم.....
۱۱	الف) ایران باستان.....
۱۱	ب) فتوت.....
۱۱	ت) الگوی پهلوانی.....
۱۲	۱۰-۱. روش انجام کار.....
۱۲	۱۱-۱. بررسی منابع.....
فصل دوم: عیاری چیست؟	
۱۹	۱-۲. عیار.....
۱۹	۲-۲. معنای لغوی واژه عیار.....
۱۹	۳-۲. ریشه‌شناسی واژه عیار.....
۲۱	۴-۲. پیشینه عیاری از جنبه تاریخی آن.....

۲۴.....	۵-۲. کاربرد واژه عیار در آثار ادبی.....
۲۵.....	۶-۲. بررسی پیشینه عیاری در ادبیات عامه.....
۲۷.....	۷-۲. شکل گیری آئین جوانمردی در دوران اسلامی.....
۲۸.....	۸-۲. شخصیت متفاوت عیاران.....
۲۹.....	۹-۲. سلسله مراتب عیاری.....
۳۰.....	۱۰-۲. شعار عیاران.....
۳۰.....	۱۱-۲. اصول اخلاقی عیاری.....
۳۳.....	۱۲-۲. شرایط و صفات عیاری.....
۳۴.....	۱۳-۲. حضور زنان در داستانهای عیاری.....
۳۷.....	۱۴-۲. ساز و کار عیاران.....
۴۴.....	۱۵-۲. اشکال گوناگون عیاری.....
۴۴.....	۱-۱۵-۲. تصوف.....
۴۵.....	۲-۱۵-۲. ملامتیه.....
۴۶.....	۳-۱۵-۲. فتوت.....
۴۷.....	۱-۳-۱۵-۲. اصطلاحات فتوت.....
۴۷.....	۲-۳-۱۵-۲. جنبه های متفاوت آئین فتوت در دین اسلام.....
۴۸.....	۳-۳-۱۵-۲. پیشینه فتوت نزد ایرانیان باستان.....
۴۸.....	۴-۳-۱۵-۲. فتوت اصناف.....
۴۹.....	۵-۳-۱۵-۲. نگارش رسایل فتوت.....
۵۱.....	۶-۳-۱۵-۲. تقسیم بندی مربوط به فتوت.....
۵۲.....	۴-۱۵-۲. پهلوانان.....
۵۵.....	۵-۱۵-۲. قلندری.....
۵۶.....	۶-۱۵-۲. کَلوها.....
۵۶.....	۷-۱۵-۲. صعلوکان.....

.....	۸-۱۵-۲. اخیان	۵۷
.....	۹-۱۵-۲. شاطران	۵۸
.....	۱۰-۱۵-۲. سربداران	۵۹
.....	۱۱-۱۵-۲. لوتیان	۵۹
.....	۱۲-۱۵-۲. کاکه گری	۶۱
.....	۱-۱۲-۱۵-۲. شباهت ها و تفاوت های کاکه ها با عیاران	۶۲

فصل سوم: آراء مخالف و موافق با خاستگاه ایرانی عیاری

.....	۱-۳. خاستگاه فتوت	۶۵
.....	۲-۳. آراء مغایر با منشأ ایرانی عیاری	۶۷
.....	۱-۲-۳. انتساب خاستگاه عیاری به اعراب	۶۷
.....	الف) مبدأ فتوت در کوفه	۶۷
.....	ب) مبدأ فتوت در عصر جاهلیت	۶۷
.....	پ) مبدأ فتوت در زمان پیامبر	۶۸
.....	۲-۲-۳. انتساب منشأ فتوت به عهد عتیق	۷۰
.....	۳-۲-۳. انتساب منشأ فتوت به دوره ناصر ، خلیفه عباسی	۷۰
.....	۳-۳. آراء موافق با خاستگاه ایرانی آئین عیاری	۷۲
.....	۱-۳-۳. شیوه نگارش فتوت نامه	۷۲
.....	۲-۳-۳. قدمت ورزش باستانی	۷۵
.....	۱-۲-۳-۳. شواهد مؤید بر قدمت زورخانه در دوران باستان	۷۶
.....	۲-۲-۳-۳. اخلاق پهلوانی	۷۸
.....	۳-۲-۳-۳. ایزد مهر	۷۹
.....	۴-۲-۳-۳. شباهت آئین های پهلوانی و زورخانه با آئین مهر	۸۱
.....	۳-۳-۳. تصوف و عوامل مؤثر در شکل گیری آن	۸۵
.....	۱-۳-۳-۳. محیط فکری اواخر دوره ساسانی	۸۷

۲-۳-۳-۳. مفهوم ثنویت یا دوگانگی در دین زردشت	۹۱
۳-۳-۳-۳. دیدگاه دوگانگی منشی و آفرینشی	۹۲
الف) مکتب دوگانگی اخلاقی	۹۲
ب) مکتب دوگانگی آفرینشی	۹۴
پ) نتیجه یکسان هر دو دیدگاه	۹۴
۴-۳-۳-۳. تأثیر ثنویت زردشت در اندیشه سهروردی	۹۵
۵-۳-۳-۳. ارتباط ریاضت‌های صوفیانه با آئین‌های قربانی	۹۶
۶-۳-۳-۳. آزادی اختیار در دین زردشت	۹۷
۴-۳-۳. نهضت‌های مردی و ارتباط آن با عیاری	۹۹
۱-۴-۳-۳. درست دینی	۱۰۳
۳-۴-۳-۳. جنبش مزدک	۱۰۴
۳-۴-۳-۳. سرانجام مزدکیان	۱۰۷
۴-۴-۳-۳. خرم دینان	۱۰۷
۵-۴-۳-۳. قیام بابک خرم‌دین	۱۱۰
۵-۳. اهمیت جنبش خرم‌دینان	۱۱۲
۶-۳. همانندی‌های خرم‌دینان و عیاران	۱۱۳
۷-۳. اهل حق	۱۱۳
۸-۳. نقش عوام در شکل‌گیری جنبش‌ها	۱۱۶
الف) شورش یعقوب لیث	۱۱۸
ب) جنبش سربداران	۱۱۹

فصل چهارم : تغییر شکل عناصر سازنده عیاری

۱-۴. نقش اساطیر هر دوره در شکل‌گیری شخصیت پهلوانان	۱۲۱
۲-۴. پهلوانان آرمانی	۱۲۵
الف) رستم	۱۲۶

۱۲۸.....	ب) پوریای ولی
۱۲۹.....	پ) غلامرضا تختی
۱۳۱.....	۳-۴. شعبان جعفری
۱۳۳.....	۴-۴. اقدامات انجام شده در مورد ورزش باستانی در سال‌های پس از انقلاب
۱۳۳.....	۵-۴. معرکه‌گیری و زورگری
۱۳۵.....	۶-۴. خلیل عقاب
۱۳۶.....	۷-۴. نقالان
۱۳۶.....	۱-۷-۴. قدمت نقالی در ایران
۱۳۸.....	۲-۷-۴. تفاوت معرکه‌گیران با نقالان
۱۳۹.....	۳-۷-۴. تفاوت شاهنامه‌خوان با نقال
۱۴۰.....	۸-۴. قزلباش‌ها
۱۴۰.....	۹-۴. لوتیان
۱۴۱.....	۱۰-۴. میغان‌ها

فصل پنجم: نتیجه‌گیری

۱۴۳.....	۱-۵. نتیجه
۱۴۶.....	پیوست
۱۵۰.....	کتابنامه

مقدمه

عیاری از نهادهای سیاسی- اجتماعی است که به دوران باستانی تاریخ ایران منتسب می‌گردد. این سازمان اجتماعی که دارای آئین و مراتب خاص خود بود، با تأکید بر اصول و ارزش‌های اخلاقی در بین عامه مردم محبوبیت و اعتبار فراوانی کسب نمود و توانست بر عقاید و افکار آنان تأثیر عمیقی بر جای گذارد و بهمین ترتیب به نسل‌های بعدی انتقال یابد. آئین‌هایی که در ادوار بعدی ظهور کردند با الهام از باورهای عیاران به اشکال مختلف و متعددی انشعاب یافتند. سازمان‌های عیاری و جوانمردی در دوره‌های گوناگون تاریخ ایران شکل و قالب‌های متفاوتی به خود گرفتند اما همگی با حمایت از مردم، مظلومان و بی‌پناهان در برابر ظلم و بی‌عدالتی، هدف مشترکی را دنبال می‌کردند. شاید یکی از علل بروز اینگونه روحيات پهلوانی، وضعیت جغرافیایی ایران و حملات اقوام بیگانه بوده‌است (تکمیل همایون، ۱۳۸۳، ص ۳۳). به هر روی عیاری بعنوان کهن‌ترین نمونه شناخته شده تشکیلات جوانمردی در ایران، پیش از اسلام و پس از آن در نقش راهنما و سرچنبن بسیاری از شورش‌ها و اعتراضاتی ظهور کرد که هدفش فراهم نمودن اسباب آسایش و راحتی برای مردم فرودست بود.

جوانمردی در ایران قبل از اسلام به شکل جنبش‌ها و اعتراضاتی مردمی، درمقابل سخت‌گیری‌ها و نابرابری‌های طبقاتی که از سوی حکومت و روحانیون افراطی همدست با آن بر عامه مردم اعمال می‌شد، صورت می‌گرفت. این گونه اعتراضات واکنشی به ستم اجتماعی و تعارض طبقاتی بود که از دوران باستان اسباب رنجش و نارضایتی مردم فرودست را فراهم می‌آورد. برخی از آنان دشمنی و عدم رضایت خود را نسبت به توانگران و مستکبران آشکارا بروز می‌دادند. در متون پهلوی از آنان به تنگدست سرکش (پهلوی: *škōh*) در برابر درویش‌آرزانی و خرسند (پهلوی: *driyōš*) یاد شده‌است (شکی، ۱۳۷۱، ص ۲۹). در متون دینی زردشتیان بویژه در کتاب دینکرد نفرین و دشنام بسیاری نثار آنها شده‌است و آنها را مستحق عذاب و مجازات دانسته‌اند. در فصل سوم این پژوهش بیشتر به این موضوع پرداخته خواهد شد.

بعد از اسلام نیز عیاری در قالب نهضت‌هایی گروهی با هدف جلوگیری از نفوذ و تسلط اعراب درآمد. عیاران در سه قرن آغازین اسلامی در ایران مشهور بوده‌اند. آنان در سراسر ایران پهناور پراکنده بودند، خاصه در نواحی شرقی از جمله سیستان که از دیرباز زادگاه پهلوانان و حماسه‌های پهلوانی بوده‌است. عیاران سیستان از شهرتی خاص برخوردار بوده‌اند، به گونه‌ای که در قرن ششم نظامی عروضی سمرقندی، سگری (سیستانی) و عیار را مترادف ذکر کرده‌است (افشاری، ۱۳۸۴، ص ۱۸). در اواسط قرن دوم هجری در گوشه و کنار ایران و بیشتر در سیستان و خراسان مردم در برابر بیدادگری‌ها و تعصب نژادی امویان و جانشینان آنها سر به شورش برداشتند. راهنمایی آنان در این جنبش‌های ملی بر عهده جوانمردان بود که بزرگترین و شناخته شده‌ترین آنان، ابومسلم عبدالرحمن بن خراسانی از دیار مرو بوده‌است. از دیگر عیاران بنام این دوره به یعقوب لیث صفاری (متوفی: ۲۶۵ ق) می‌توان اشاره کرد. او بنیانگذار سلسله صفاریان در شرق ایران است که حیات خویش را در قالب رهبری یکی از گروه‌های مطرودین آغاز کرد. پیداست که آئین جوانمردی در آن زمان سازمان و تشکیلاتی ریشه دار و قدیمی بوده‌است که تا این اندازه مورد اطمینان و شناخت مردم قرار گرفته و از مقبولیت عام بهره مند شده‌است.

آئین عیاری پس از مدتی با شاطری که همان تشکیلات جوانمردی در عراق عرب بود، پیوند حاصل کرد. شیوه زندگی در هر دو این سازمانهای جوانمردی، بیابانگردی و راهزنی بوده است، اما پس از این پیوند، برخی از جوانمردان از این شیوه زندگی دست کشیدند و در شهرها ساکن شدند، به کسب و کار پرداختند و به این گونه فتوت اصناف پدید آمد، و از پیوند فتوت اصناف با تصوف، قلندری به وجود آمد، که بهترین سند برای این ادعا کتاب فتوت نامه سلطانی اثر ملّا حسین واعظ کاشفی است. در طی قرون بعدی تشکیلات عیاران از بین نرفت بلکه دچار انشعابات شد و با نامهای دیگری به حیات خود ادامه داد، گرچه در هر دوره عناصر سازنده آن به فراخور اوضاع زمانه و تحولات جامعه دستخوش دگرگونی‌هایی شد. ویژگی‌ای که در همه این دسته و گروه‌ها مشترک بوده است، روحیه جنگاوری و سپاهی‌پیشگی آنان بود که موجب می‌شد نام برخی از عیاران و پهلوانان با تاریخ ایران در پیوندی تنگاتنگ قرار گیرد. اما رفته‌رفته با گذشت زمان دیگر نامی از آنها در تاریخ ایران باقی نماند، چنانکه در قرن‌های یازدهم و دوازدهم تنها نشان عیاران را در قصه‌های عامیانه فارسی نظیر رموز حمزه و اسکندر نامه کبیر می‌توان یافت (افشاری، ۱۳۸۴، ص ۹). در دوران معاصر از آئین و مسلک جوانمردان قدیم آثاری به جا مانده است که نمونه بارز آن داش‌مندی‌ها، لوتی‌ها و جاهل‌های دهه‌های پیشین هستند که همچون نیاکان خویش بی‌تأثیر بر اوضاع اجتماعی و سیاسی زمانه خود نبوده‌اند، برخی از نویسندگان و صاحب‌نظران معاصر نیز در آثار خود به معرفی و بررسی عادات و خلق و خوی این جماعت پرداخته‌اند.

عیاران در سه قرن اول تاریخ ایران بعد از اسلام وظایف خطیری را در امور اجتماعی و اداری ایران بر عهده داشته‌اند، ولی در نوشته‌های تاریخی آن زمان و دوره‌های بعد کمتر به مرام و آداب آنها اشاره شده است. شاید به دلیل اینکه از طبقه بالادست جامعه خود نبوده‌اند که مورد مدح و ستایش کاتبان و مورخان واقع شوند تا بطور مفصل به شرح احوال آنها پرداخته شود. آنچه هم که تا بحال در مورد آنها بدست آمده، مطالبی است که جسته‌گریخته از کتابهای تاریخی بدست آمده یا در نوشته‌های صوفیان بدانها اشاره شده است.

از آنجایی که پژوهش پیش رو قصد دارد به بررسی قدمت این آئین در ایران باستان بپردازد، استفاده از این منابع از نظر اشارات احتمالی که در لابلای صفحات این متون بدست می‌آید برای پیشبرد کار مفید است. از نظر ساختار مطالب این پژوهش جهت بررسی ریشه‌های باستانی آئین عیاری- که بر آئین‌ها و تشکیلات اجتماعی ادوار پس از خود تأثیر گذاشته است و ردپای آن را تا زمان حال نیز می‌توان ردیابی نمود- در یک فصل مقدماتی و سه بخش اصلی تهیه و تدوین گردیده که به شرح ذیل می‌باشد:

در فصل اول، مقدمه، بیان مسئله و سؤالات تحقیق، فرضیه‌های تحقیق، ضرورت انجام تحقیق، اهداف تحقیق، حدود تحقیق، روش تجزیه و تحلیل داده‌ها و بررسی منابع، گنجانیده شده است.

در فصل دوم با ارائه پیشینه‌ای از واژه عیار به بررسی ریشه آن از دیدگاه صاحب‌نظران این زمینه پرداخته شده، سپس پیشینه تاریخی و ادبی عیاری و سلسله مراتب آن ذکر شده است و در ادامه پس از اشاره به نقش زنان در داستانهای عیاری، اصول اخلاقی عیاران، شرایط و صفت عیاری، ساز و کار آنان و در خاتمه نیز اشکال گوناگون عیاری بررسی شده است.

در فصل سوم نظرات موافق و مخالف پژوهشگران این حوزه در خصوص تعلق داشتن عیاری و آئین‌های برگرفته از آن به ایران باستان برای دستیابی به یک نتیجه واحد مقایسه و بررسی شده است.

فصل چهارم به تغییر و تحولات اجزا و عناصر سازنده آئین عیاری از بُعد اجتماعی و همینطور پیگیری آثار این دگرگونی در ادبیات، اختصاص یافته است .
در خاتمه نیز نتیجه‌گیری به‌مراه کتابنامه و نیز پیوستی از واژه‌های مترادف با عیار ارائه شده‌است.

فصل اول :
کلیات طرح تحقیق

۱-۱. کلیات طرح پژوهش

۱-۲. مسأله پژوهش

آئین عیاری و منش پهلوانی میراث نیاکان ماست و ریشه در فرهنگ کهن این مرز و بوم دارد. فرهنگ ایرانی، به شکلی که اکنون شناخته می شود مرکب از دو لایه است: یکی فرهنگ متعلق به آریائیان مهاجر و دیگری فرهنگ مردمی که پیش از مهاجرت نیاکان هندواروپائی ساکن این سرزمین بوده‌اند. دسته اول ایرانی و دسته دوم اصطلاحاً انیرانی نامیده می‌شوند (مزدآپور، ۱۳۸۳، صص ۲۰۹-۲۴۰).

هر یک از این دو قوم آداب و اعتقاداتی مخصوص به خود داشته‌اند که در عین حال دارای اشتراکات فراوانی نیز بوده‌است. این همانندی در فرهنگ کنونی ما نیز نمایان است و جداسازی آنها کاری است دشوار. به سبب همین تمایز فرهنگی بین اقوام کهن، با ۲ گونه روایات پهلوانی روبرو هستیم: یکی پهلوان عیاری که نام و نشان ندارد و اصطلاح ناداشت^۱ برای آن بکار می‌رود مانند سمک عیاری، دیگری پهلوانانی که در کتاب اوستا و قهرمان‌های داستان‌های شاهنامه و گرشاسب‌نامه به چشم می‌خورند. این پهلوانان ویژگی‌های خاص خود را دارند، رسمی و شناخته شده‌اند، تک سوارند و قهرمان‌های ملی - میهنی محسوب می‌شوند مانند رستم.

ارتباط آئین عیاری با کیش مهر درخور توجه است. با مطالعه اساطیر ایرانی می‌توان به قدمت سنت پهلوانی در فرهنگ ایران پی‌برد. تحلیل شخصیت و خصوصیات پهلوانان اساطیری همچون گرشاسب و رستم که پیشتر بدانها اشاره شد، یادآور ایزد کهن تمدن هندوایرانی ایندیره (اوستائی: *indrā*) است. این ایزد کهنسال پیش از جدائی هندوایرانیان از یکدیگر از اعتقادات مشترک هر دو قوم

^۱ در کتاب برهان قاطع ویژگی ناداشت به قومی از گدایان نسبت داده شده‌است که بر در دکان‌ها می‌رفته‌اند و چیزی طلب می‌نمودند، اگر صاحب دکان‌ها چیزی به ایشان نمی‌دادند گوشت اعضای بدن خود را می‌بریده‌اند (تبریزی، محمد حسین بن خلف، ۱۳۵۷، برهان قاطع، به اهتمام محمد معین، ج ۴، ص ۲۰۹).

به شمار می رفت. اما پس از جدائی این دو، مقام خدایی او نزد ایرانیان افول کرد و بخشی از خصوصیات او به ایزد بهرام رسید و پهلوانی و قهرمانی او به ایزد مهر (اوستائی: miθra، پهلوی: mihr) منتقل شد که در مهر یشت اوستا منعکس شده است.

مهر یشت صفات متعددی را برای ایزد مهر قائل شده است از جمله جنگاوری و دلیری او. علاوه بر این مهر، خدای دوستی، برکت، ناظر بر پیمان و راهنمای دین است و این ویژگی سبب شد تا مظهر سه گانه پرستاری، پهلوانی و استریوشی (=کشت و دامداری) به شمارآید (بهار، ۱۳۹۰، ص ۱۳). به همین خاطر در میان همه طبقات اجتماعی رواج پیدا کرد و ستایش او همه گیر شد و به آسیای غربی و امپراتوری روم نیز راه یافت. آئین پرستش او در ایران به نام زروان پرستی و در اروپا به نام مهرپرستی (میتراثیسم) خوانده می شد.

آئین مهر، آئینی مختص به مردان بود و در آن روحیه جنگاوری و پهلوانی تقویت می شد، همین امر از دلایل نفوذ آن در بین جنگجویان بود. مراسم نیایش ایزد مهر نیز بطور معمول در غارها انجام می گرفت که در نزدیکی آن آبی روان وجود داشت. ولی از آنجایی که در شهرها امکان دسترسی به آب روان نبود این معابد را در زیر زمین بنا می کردند که با پلکانی طولانی به سطح زمین می رسید و داخل معبد دو ردیف سکو قرار داشت. بر دیواره معبد نیز صحنه نبرد مهر با گاو نقش می شد. جلوه های بارز آئین مهر در زورخانه ها به خوبی مشهود است. مکانی برای گردهمائی پهلوانان نداشت و عیار. ویژگی ها و خصوصیات پیروان آئین مهر با آداب، رفتار و خصوصیات پهلوانان و مقررات زورخانه تطبیق می کند. به همین صورت زورخانه نیز از نظر فرم بنا و اشیاء داخل آن با اندکی تفاوت، شباهت بسیاری با معابد مهری دارد. به همین دلیل بسیاری از پژوهشگران آئین عیاری و پهلوانی را ملهم از آئین باستانی مهر و در ارتباط مستقیم با آن می دانند.

آئین عیاری در ادوار مختلف تاریخی، صورتهای متفاوتی به خود گرفت. بعد از اسلام، جوانمردی در پیوند با دین جدید با نام فتوت رخ نمود. فتیان، جوانمردانی بودند از اقشار پیشه ور جامعه که هر کدام بر حسب پیشه خود رساله ای تهیه می کردند که به فتوت نامه مشهور بود و در آنها اصول و مقرراتی را برای صنف خود وضع می نمودند که رعایت آنها از سوی اعضای صنف لازم الاجرا و حتمی بود و هر صنفی به اقتضای شغل خود، نسبش را به یکی از پیامبران می رسانید. بیشتر فتوت نامه ها در عهد صفویه تحریر شده اند. فتوت نامه ها در واقع گونه ای از پندنامه ها و اندرزنامه ها است که کم و بیش به همان سبک پندنامه ها و اندرزنامه های پهلوی نگارش یافته اند (افشاری، ۱۳۸۵، ص ۴۳). بسیاری از این رساله ها بصورت پرسش و پاسخ تنظیم شده اند. این امر حاکی از روشی کهن در شیوه نگارش متون در ایران باستان است.

از دیدگاه تصوف و اسلام، مبارزه با نفس که از آن با عنوان جهاد اکبر یاد می کنند راه رسیدن به خدا و رستگاری است. بدین ترتیب از نظر صوفیان، فتوت یک جهان بینی و رفتار باطنی بوده است. اما

این جهان بینی قرن‌ها پیش از اسلام در ایران باستان وجود داشته‌است. این مطلب در آموزه‌های دینی زرتشتیان به وضوح قابل مشاهده‌است. رفتار ایرانیان قدیم همین راه و رفتار فتوت بوده‌است و شالوده اصلی دین زرتشتیان یعنی پندار نیک، گفتار نیک و کردار نیک برهان ظاهری بر این نکته می‌باشد. این امر بیانگر اندیشه‌های کهن ایرانیان باستان مبتنی بر تقابل خیر و شر و مبارزه نور و ظلمت است و بهترین نمونه برای آن همان زورخانه‌ها^۱ هستند که بدانها پرداخته خواهد شد.

در همین راستا این پژوهش به بررسی ریشه‌های کهن آئین باستانی عیّاری می‌پردازد و آن را از این منظر تحلیل می‌نماید.

۳-۱. سوالات پژوهش

۱. پیشینه آئین عیّاری را به کدام دوره از تاریخ فرهنگی مردم سرزمین ما می‌توان نسبت داد و این آئین تا چه اندازه مرتبط با باورهای بومیان ایران پیش از مهاجرت آریائی‌ان است؟
۲. تغییر و تحولات این آئین در دوران مختلف به چه صورت بوده‌است؟

۴-۱. فرضیه‌های پژوهش

۱. فرض بر این است که ریشه‌های آئین عیّاری و پهلوانی به دوره باستان (پیش از تاریخ) می‌رسد و با باورهای ایرانیان باستان و بویژه بومیان آن سرزمین کاملاً مرتبط است.
۲. گمان می‌رود آئین‌های عیّاری در ابتدای امر سبک و سیاق ساده‌ای داشته‌است و از چارچوب خاصی پیروی نمی‌کرده‌است و تشکیلات عیّاران در گذر زمان به فراخور ویژگی‌های سیاسی- اجتماعی جامعه قالبی متفاوت به خود گرفته‌است و اصول و روش کار آنان بتدریج صورت مکتوب یافته و به نگارش درآمده‌است.

۵-۱. قلمرو پژوهش

۵-۱-۱. قلمرو مکانی

ایران بزرگ (باستان)

۵-۱-۲. قلمرو زمانی

دوره باستان و میانه (از زمان مهاجرت آریائی‌ان تا دوره ساسانی)

^۱ (گنورگیان، ۱۳۸۳، ص ۳۱)

۱-۵-۳. قلمرو موضوعی

پیشینه عیّاری در ایران باستان

۱-۶. ضرورت انجام این پژوهش

عیّاری از قدیمی‌ترین تشکیلات جوانمردی در ایران است که متعلق به قشر عامه مردم این سرزمین بوده است (افشاری، ۱۳۶۸، ص ۴۹۳). از آنجایی که رسوم و مناسک این سطح، بخشی از فرهنگ هر جامعه را تشکیل می‌دهد. با بررسی آنها می‌توان به جنبه‌هایی از فرهنگ دیرینه کشورمان دست یافت که شاید تنها راه حصول به آن نیز همین باشد. برخی منشأ این آئین را در آغاز دوران اسلامی جستجو می‌کنند. در صورتی که به اعتقاد دکتر بهار آنچه که از طریق سنت‌ها به اعصار جدیدتر رسیده‌است همه به دورانی مربوط می‌شوند که هنوز هیچ خط و کتابتی در میان نبوده‌است (بهار، ۱۳۹۰، ص ۱۲). بنابراین نمی‌توان منشأ پیدایش اینگونه رسوم و آئین‌هایی را به دورانی چنین نزدیک نسبت داد. تاکنون خاستگاه این آئین‌ها به آریائیان نسبت داده می‌شد، ولی در این پژوهش تلاش می‌شود که با توجه به متون موجود، بخش مهمی از این مفاهیم را در دورانی دورتر و از منظر ایرانی بودنش بررسی کند.

۱-۷. اهداف پژوهش

در این پژوهش تلاش بر این است که پیشینه عیّاری در سنت پیش از اسلام و شدت تأثیرگذاری آن بر آئین‌های عیّاری ادوار بعدی نیز مورد بررسی قرارگیرد. انتظار می‌رود با روشن شدن این مبحث بتوان تاریخ اصلی پیدایش این آئین را که بخشی از تاریخ اجتماعی کشورمان است به درستی بیان نمود.

۱-۸. پیشینه پژوهش

۱-۸-۱. دکتر مهرداد بهار در دو مقاله تحت عناوین "ورزش باستانی ایران و ریشه‌های تاریخی آن" و "آئین مهر و ورزش باستانی ایران، مقایسه زورخانه‌ها و نیایشگاه‌های مهری"، ورزش باستانی ایران را از نظر ارتباط آن با سنت‌های باستانی پهلوانی مورد ارزیابی قرار داده‌است و به بررسی تطبیقی بنای زورخانه‌ها با معابد مهری اروپایی پرداخته‌است. شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها با یکدیگر را عنوان می‌کند و با برشمردن صفات پهلوان بنا بر سنت پهلوانی و مقایسه آن با شخصیت ایزد مهر ارتباط و پیوستگی بین آن دو را بررسی می‌کند. او همچنین بیان می‌کند که اگر آئین عیّاری-پهلوانی از

سوئی با آئین جوانمردان دوره اشکانی و از سوی دیگر با آئین مهر پیوند داشته باشد، باید معتقد به نوعی پیوند تاریخی و فکری بین آئین مهر و جوانمردی شد و آئین عیاری و جوانمردی را سنت دیرینه‌ای می‌داند که تنها نشانه‌هایی از آن در گوشه و کنار به چشم می‌خورد موجود و شناسایی دقیق اصل و منشأ آن بسیار دشوار است.

۱-۸-۲. دکتر محمد جعفر محبوب در مقاله "روش‌های عیاری و نفوذ کار و کردار عیاران در شاهنامه"، از شیوه و شگردهائی سخن گفته که عیاران و پهلوانان شاهنامه برای توفیق در امورشان بدانها توسل می‌جستند مانند پنهان کاری، پوشیده رفتن و بطور کل وارد شدن از راه‌های غیر مستقیم و استفاده از ابزار و روش‌هایی متفاوت از آنچه پهلوانان بکار می‌برده‌اند.

۱-۸-۳. مقاله "درست دینان" (۱۳۷۲) نوشته منصور شکی از جنبش انقلابی مزدک بامدادان با عنوان درست دینی یاد می‌کند و به بررسی علل آن می‌پردازد. از آنجایی که قیام مزدک حرکتی برای ایجاد برابری طبقاتی در امپراتوری اشرفی ساسانی بوده است به نوعی با مقوله عیاری و روش‌های آنها در ارتباط قرار می‌گیرد.

۱-۸-۴. مقاله‌ای تحت عنوان "خیم و خرد فرخ مرد" مشتمل بر ترجمه و آوانویسی این قطعه کوتاه پهلوی است به قلم دکتر کتایون مزداپور که در آن پیشنهاد قرائت برای چند واژه ناخوانده در متن نیز ارائه شده است. آنچه جالب توجه است سبک این نوشته است که به اعتقاد نویسنده در زمره متون بسیار کهن است که در آن از آئین عیاری و جوانمردی و رسم پهلوانان زورخانه و سنت خاص شلوار پوشیدن آنها سخن گفته شده و بدین ترتیب بیانگر قدمت این آئین نزد ایرانیان باستان است.

مهران افشاری پژوهش‌های بسیاری در زمینه عیاری و مقوله‌های مرتبط با آن در دوره اسلامی مانند آئین جوانمردی، فتوت، فتوت اصناف، تصوف، قلندری و ارتباط آنها با یکدیگر انجام داده است. در این پژوهش‌ها که در قالب کتاب و مقاله عرضه شده‌اند از عیاری و جوانمردی بعنوان سازمان‌هایی سیاسی-اجتماعی یاد شده که متعلق به عوام بوده‌اند. وی چنین تشکیلاتی را برخاسته از بطن جامعه می‌داند و معتقد است که ریشه آنها را باید در کیش‌های باستان جستجو نمود. در ذیل به چند نمونه از آثار ایشان اشاره می‌شود:

۱-۸-۵. "آئین جوانمردی" (۱۳۸۴)، از مجموعه از ایران چه می‌دانم؟ کتابی است که بطور خلاصه در هفت فصل به بررسی مرام و سلوک طبقه عامه مردم ایران می‌پردازد. در این اثر از عیاران و تاریخ عیاری در ایران بطور مختصر و مفید صحبت شده است واز آئین‌ها و گروه‌هایی یاد می‌شود که در طول تاریخ ایران با نام‌های مختلفی تحت لوای عیاری و جوانمردی ظاهر شده‌اند و دگرگونی‌های عناصر سازنده عیاری از آغاز تا عصر کنونی را دنبال می‌کند.

این کتاب از نثری روان برخوردار است بهمین جهت برقراری ارتباط با مخاطب عام را سهولت می-بخشد و بر خلاف حجم اندکی که دارد اطلاعات مفید و فراوانی را در مورد تاریخ جوانمردی و تغییر و تحولات آن در اختیار خواننده قرار می‌دهد.

۱-۸-۶. مهران افشاری در مقاله "تأثیر منش عیاری در تصوف و آئین ملامتی" (۱۳۷۲)، به بیان اصول اخلاقی عیاران و معرفی جوانمردی صوفیان می‌پردازد و ضمن شناساندن آئین ملامتیان، اشتراکات برخی از اندیشه‌ها و اصول آنها با آئین عیاری را خاطر نشان می‌سازد و بدینگونه میزان اثر-گذاری اصول اخلاقی عیاران در تصوف و آئین ملامتیان را بررسی می‌کند.

۱-۸-۷. "جوانمردی و قلندری و فرهنگ عامه ایران" (۱۳۶۸)، مقاله دیگری از مهران افشاری است که در آن به بررسی آداب و رسوم جوانمردی و قلندری می‌پردازد و شناخت این دو آئین را از آن جهت که جزئی از فولکلور یا به تعبیر دیگر فرهنگ عامه ایران هستند و در پیشرفت فرهنگی آن مؤثرند، دارای اهمیت بسزائی می‌داند. در همین راستا این دو مقوله را از بُعد اجتماعی آن در سه بخش درویشان دوره‌گرد، پهلوانان و لوتیها بررسی می‌کند.

۱-۸-۸. "روایتی از داستان پهلوان ایرانی"، نوشته دکتر کتایون مزداپور، مقاله جامع و کاملی در خصوص تغییر و تحول نقش و مفهوم پهلوانی در ادوار مختلف تاریخ ایران است که با مطالعه و بررسی در داستانها و روایات پهلوانی انجام گرفته‌است. نویسنده بررسی خود را از باورهای ایرانیان عهد عتیق پیش از مهاجرت آریائیان و با کاوش در نقوش باستانی تمدن جیرفت در آثاری چون جام خفاجه، حسنلو و ... آغاز می‌کند و ارتباط آنها را با تصاویر مهرابه‌های مهرپرستان و مفاهیم پهلوانی گنجانده شده در آن می‌سنجد. در ادامه داستان‌های پهلوانی شاهنامه مورد بررسی قرار می‌گیرد و تغییراتی که در انتقال خویشکاری شاه و پهلوان ایجاد شده‌است و عوامل بوجود آورنده آن بیان می‌شود. تحول شخصیت عیاران از نخستین داستانهای عیاری تا آثار دوران متأخر آن و علل کمرنگ شدن نقش عیاران در داستان‌ها که از افول اعتبار و رسمیت آنان در اجتماع ناشی می‌شده و به تبع آن از جذابیت این داستانها می‌کاسته‌است، نیز پیگیری می‌شود.

این مقاله همانگونه که از عنوانش پیداست مطالب بسیار مفید و ارزشمندی را در مورد فرایند تغییر مفهوم و پنداشته پهلوانی در داستانهای ایرانی بررسی می‌کند. نویسنده پهلوان را بر حسب ویژگی‌های هر دوره پهلوانی به سه دسته ۱. تکسوار و جنگجوی ۲. ناداشت و ۳. پهلوان عارف تقسیم کرده‌است. او می‌کوشد مفاهیم منعکس در الگوها و داستانهای پهلوانی را در گذشته دور آن بازیابی کند و منشأ مفاهیمی همچون عشق و ازدواج مقدس را که مینا و شالوده بسیاری از داستانهای شاهنامه است و داستان سمک هم - که با حکایت عشق خورشید شاه به مه پری آغاز می‌شود - از آن بی‌تأثیر نمانده‌است، در باورهای انیرانی و پیش آریایی آن جستجو نماید.

۹-۱. تعریف مفاهیم

الف) ایران باستان: از نظر تاریخی شامل دوران تشکیل دولت مادها تا پایان حکومت ساسانیان و حمله اعراب به ایران می‌شود. در این پژوهش مراد از ایران باستان غالباً شامل دوره ساسانی و پس از آن می‌شود، یعنی زمانی که کتابت شکل گرفت و بسیاری از آموزه‌های دینی که تا قبل از آن صورت شفاهی داشتند با ایجاد الفبای خاص برای آنها در این دوره به نگارش درآمدند. بخشی از منابع مورد نظر برای بررسی ریشه‌های آئین عیّاری نیز به همین دوره باز می‌گردد.

ب) فتوت: از نظر لغوی به معنای جوانی، جوانمردی، کرم و بخشندگی است (فرهنگ فارسی معین/ ذیل واژه فتوت). پس از اسلام آئین عیّاری و جوانمردی رنگ و بوی زهد به خود گرفت و به آئین فتوت مبدل گشت. واژه فتوت در این پژوهش بیانگر نوعی طریقه اخلاقی است که در سده‌های نخستین ورود اسلام بوجود آمد. در ابتدا آئین مردان جنگاور و سپاهی پیشه بود ولی با گذشت زمان در بین اقدار پیشه ور جامعه و اهل بازار محبوبیت یافت. این امر سبب شد که هر صنفی برای خود رساله‌ای تنظیم کند و در آن به شرح آداب جوانمردی خاص پیشه خود بپردازد که این رسائل فتوت نامه نام گرفتند.

پ) عیّاری: عیّار از نظر لغوی به معنی بسیار آمد و شد کننده و گریزنده و مرد تیز خاطر است (دهخدا، علی اکبر/ ذیل واژه عیّار). عیّاری بیانگر حالت و چگونگی عیّار، حيله بازی و مکاری است (فرهنگ فارسی معین) (توضیحات مربوط به ریشه‌شناسی این واژه در فصل اول ذکر خواهد شد). مراد از عیّاری در این پژوهش، تشکیلاتی سیاسی- اجتماعی است که بوسیله جوانمردان با هدف حمایت از عامه مردم از طریق ایجاد برابری و از بین بردن اختلاف طبقاتی شکل می‌گرفت و در ادوار تاریخی مختلف با نام‌ها و عناوین گوناگون در تحولات اجتماعی- سیاسی جامعه تأثیرگذار بود. دغدغه اصلی عیّاران یاری رساندن به یکدیگر و نیازمندان بوده‌است. آنها برای رسیدن به مقاصد خود به کارهایی دست می‌زدند و از روش‌هایی وارد می‌شدند که چندان خوشایند توانگران و حاکمان وقت نبود.

ت) الگوی پهلوانی: با توجه به آثار نظم و نثر فارسی با موضوع پهلوانی، که به شرح سرگذشت پهلوانان ایرانی در ادوار مختلف تاریخی پرداخته‌اند، می‌توان سه الگوی پهلوانی را برای این سنت کهن در نظر گرفت: ۱. پهلوان تکسوار و اصیل که در روایات حماسی بویژه شاهنامه وجود دارد. ۲. پهلوان عیار و ناداشت متعلق به طبقه متوسط جامعه و از قشر عام است و آداب و عقایدش ریشه در باورهای بومیان ایران زمین دارد و ۳. پهلوان دینی که از نیروی بازویش در راه خدا و مبارزه با دشمنان دین استفاده می‌کند، این الگو بیشتر به دوره اسلامی اختصاص می‌یابد و صوفیان جنگجویی را شامل می‌شود که بازمانده‌ای از نسل مهرپرستان و متأثر از آموزه‌ها و رسوم آنان هستند.

۱-۱۰. روش انجام کار

روش انجام کار توصیفی- تطبیقی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و استفاده از پژوهش‌های دیگران در این زمینه است. ابتدا منابع کتابخانه‌ای مربوط شناسایی و گردآوری شده و پس از فیش برداری از منابع دست اول، موارد مشابه که در ارتباط با موضوع عیاری هستند و شواهدی که به نحوی بیانگر پیشینه این آئین با ایران باستان هستند مشخص شده و با مطالعه منابع تکمیلی ارتباط و پیوستگی بین آنها و همینطور تفاوت‌های موجود بررسی و ارزیابی می‌گردند. مراد از تطبیق و مقایسه در این پژوهش، پرداختن به مفهوم عیاری و صورت‌های مختلف آن در ادوار گوناگون، ذکر مشابهت‌ها و تفاوت‌های احتمالی بین آنها و در نهایت شناسایی خاستگاه مشترکی که همه این آئین‌ها و مرام‌های جوانمردی و فتوت از آن سرچشمه گرفته‌اند.

۱-۱۱. بررسی منابع :

۱-۱۱-۱. کتاب "آئین جوانمردی" (۱۳۶۳) نوشته هانری کربن ایران‌شناس فقید، به بررسی دیدگاه‌های پژوهشگران مختلف درباره آداب و رسوم جوانمردی می‌پردازد. بخش ابتدایی این کتاب شامل پژوهش گسترده نویسنده کتاب درباره آئین جوانمردی است، در ادامه مقالاتی از پژوهشگران ایرانی همچون ملک الشعراء بهار، عبدالحسین زرین‌کوب، ایرج افشار، عباس اقبال و ... درباره جوانمردی و آئین عیاری آمده است.

۱-۱۱-۲. کتاب "چهارده رساله در باب فتوت اصناف" (۱۳۸۵)، مشتمل است بر دیباچه، مقدمه، متن چهارده رساله با مدخلی بر هر کدام، فهرستها، واژه‌نامه، فهرست، مأخذ. رساله‌ها همه از مؤلفان گمنام است. در این کتاب چهارده رساله درباره فتوت و اصناف پیشه‌ور برای نخستین بار چاپ و بررسی شده است و اهمیت آنها به این خاطر است که با بیانی ساده و عامیانه اعتقادات، افسانه‌ها و آداب و رسوم طبقه عامه ایران را خاصه پیشه‌وران را در زمانی دور بیان می‌کند. بخش مقدمه کتاب به معرفی گروه‌های گوناگون جوانمردان در تاریخ ایران و طرح مباحثی در مورد آنان می‌پردازد که بنابر گفته مؤلفان کتاب کمتر بدانها توجه شده است.

۱-۱۱-۳. اثر دو جلدی "ادبیات عامه ایران" (۱۳۸۳) نوشته دکتر محجوب در بردارنده ۵۷ مقاله در حوزه ادبیات عامه ایران است که به کوشش دکتر حسن ذوالفقاری گردآوری شده است. موضوع مقالات افسانه‌ها، داستان‌های عامیانه و آداب و رسوم عوام است. مقالات گردآوری شده در سه بخش با عنوان‌های کلیات، داستان‌ها و افسانه‌ها و آداب و رسوم دسته‌بندی شده‌اند. بخش سوم کتاب شامل مقالاتی است که در ارتباط با موضوع عیاری قرار دارند. مقالاتی با عناوین آئین عیاری، روش‌های